

<https://doi.org/10.18485/unislav.2017.ch26>
811.161.2'366
811.163.41'366

ЉУДМИЛА ПОПОВИЋ*
Филолошки факултет Универзитета у Београду
Београд, Србија

О УЗАЈАМНОМ УТИЦАЈУ ГЛАГОЛСКИХ КАТЕГОРИЈА НА ПРИМЕРУ УКРАЈИНСКОГ И СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

На примеру украјинског и српског језика приказан је механизам узајамне условљености глаголских грамема, када доминантно граматичко значење потискује рецесивно и узрокује редукцију или ширење обличке парадигме. Понуђен је модел синтетичког презентовања грађе из једног словенског језика у другој словенској средини који је заснован на сагледавању сличности и разлика у узајамном утицају глаголских граматичких категорија у сваком од језика.

Кључне речи: граматичка категорија, глагол, украјински језик, српски језик.

Питање узајамног утицаја глаголских категорија, као и граматичких категорија уопште, спада у најактуелнија и најмање истражена у савременој лингвистици (Плунгян 2011; Мальчуков, Храковский 2015; Храковский 2015). Тај проблем се може сагледати и са тачке гледишта одговарајућих хијерархијских односа, када се постојање грамеме подређене категорије посматра као детерминисано присуством одређене грамеме код надређене категорије. На узајамну зависност глаголских категорија и њихову хијерархијску условљеност скренута је пажња у радовима В. С. Храковского (Храковский 1990; 1996; 2015), у којима се на грађи руског језика истиче сврсисходност анализе глаголских грамема у комплексу са њиховим актантама, тј. у оквиру конструкције која чини језгро исказа приликом његовог генерисања. На тај начин даје се предност граматици конструкције у односу на вербоцентрични приступ опису реченице и самог глагола (Храковский 2015: 778). Узајамна условљеност граматичких и, конкретно, глаголских категорија истакнута је и у

---

* ljudmila.popovic@fil.bg.ac.rs

* Рад је настао у оквиру пројекта 178021 «Опис и стандардизација српског језика» који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије.

морфолошким и синтаксичким описима српског и украјинског језика (Пипер 2013; Загнітко 2011: 313–353), као и у контрастивној граматички тих језика (Поповић 2014). Међутим, у досадашњим истраживањима глаголских грамема у тим језицима потоње се посматрају као равноправне у оквиру морфологије и синтаксе, док њихова хијерархијска условљеност није експлицитно истицана. Циљ овог рада се састоји управо у експликацији хијерахијске зависности међу глаголским грамемама у српском и украјинском језику, која би омогућила уочавање утицаја надређених категорија на подређене у смислу блокирања могућности реализације појединих грамема, што доводи до постојања празних „ћелија” у граматичким матрицама сваког од језика понаособ. Наведени приступ омогућава лакше сагледавање и контрастирање глаголских грамема с ослонцем на принцип кореспондентне еквиваленције, што са своје стране значајно олакшава разумевање разлика и усвајање начина њиховог премешћивања.

Уколико се лексичко значење посматра као врхунац природне хијерахије елемената од којих се састоји глагол, тачније од којих се састоји његов финитни облик (Храковский 2015: 781), онда оно, са једне стране, одређује категорију вида, а са другог, категорију стања, јер су оба та значења детерминисана глаголском семантиком. Грамема свршеног и несвршеног вида издвајамо у зависности од лексичких аспектуалних показатеља, док семантика прелазних глагола допушта постојање у њиховој парадигми пасивне дијатезе. Узимајући у обзир разноликост тумачења категорије глаголског стања, посебно у украјинској лингвистици – од њеног сагледавања као морфолошко-синтаксичке категорије (Жовтобрюх 1972: 330; Русанівський 2000: 591; Плющ 2005: 228; Алексіенко 2013: 406) до потпуног порицања постојања такве граматичке категорије (Вихованець 1988: 90) или издвајања дијатезе као мешовите морфолошко-творбено-синтаксичке категорије с ослонцем на творбеном нивоу (Городенська 2004: 242; Загнітко 2011: 181)¹, у нашем истраживању полазимо од става да је активно стање немаркирана полазна дијатеза глаголске лексеме (Мельчук 2004; Храковский 2015), док је пасивна обележена и условљена првенствено семантичким чиниоцима. Пасивна дијатеза најчешће је пропраћена променом синтаксичких функција глаголских актаната, али таква синтаксичка транспозиција није обавезна, на пример, у случају употребе безличних пасивних облика на *-но*, *-то* у украјинском језику. Уп., активна дијатеза: *Зачинили магазин* (Затворили су радњу); *Не забули подвиг героїв* (Нису заборавили подвиг

¹ Такав приступ дијатези сазвучан је функционално-семантичком приступу А.В. Бондарка који је сагледава као функционално-семантичко поље које обухвата језичка средства различитих нивоа његове структуре (Бондарко 2002: 590).

хероја) и пасивна: *Магазин: N_{Acc} зачинено: V_{pass -но}*; *Подвиг героів: N_{Acc} не забуто: V_{pass -їю}*.

Активна дијатеза глагола је базна, она одсликава лексикографско тумачење лексеме које је засновано на подударности глаголских актанта на семантичком и синтаксичком нивоу. Такав приступ истовремено одређује пасивни глаголски облик као обележени, изведени у чијој структури други семантички и синтаксички актанта одговарајућег глагола активне дијатезе бива премештен на позицију првог синтаксичког актанта, а семантички субјекат (прототипично Агенс) факултативно може бити заступљен агентивном допуном (Храковский 2015: 780) или се позиција синтаксичког субјекта једноставно не попуњава: *Посао је завршен на време; Проблем се иренуишно експериментално испишује у нашој лабораторији*, односно у украјинском језику: *Робота [студентами] виконана вчасно; Проблема на даний момент експериментално дослiджується в нашої лабораторії*. У конструкцијама са безличним пасивним облицима на *-но, -то*, који су чести у украјинском језику, долази до неутрализације субјекта (Городенська 2004: 244) уз очување семантичке и синтаксичке позиције другог актанта одговарајућег глагола активне дијатезе, уп.:

Студенти: N_{Nom} вчасно виконали: V_{finP} роботу: N_{Acc}
Роботу: N_{Acc} виконано: V_{pas -но} вчасно.

Ако упоредимо наведене примере са аналогним у српском језику (*Студенти: N_{Nom} су на време завршили посао: N_{Acc} – Посао: N_{Nom} је завршен на време*), приметимо да у оба језика долази до неутрализације првог актанта у пасивној конструкцији, с тим што у украјинској пасивној конструкцији синтаксичка позиција субјекта остаје непопуњена, док у адекватној српској конструкцији ту позицију заузима други актанта (*посао*), који прелази са места објекта на позицију субјекта. У украјинском језику други актанта, који је формално представљен обликом акузатива (*роботу*), задржава своју синтаксичку позицију објекта и у пасивној конструкцији. Такво очување синтаксичке позиције другог актанта, као што је било напоменуто, није могуће у српском језику.

У ретким конструкцијама маркиране активне дијатезе у српском језику, којима одговарају необележене конструкције са тзв. лексичким пасивом (Бондарко 2002: 604), чита је колизија граматичке форме глагола и њеног значења. Конструкције са лексичким пасивом обично подразумевају тематизацију логичког објекта који се из комуникативних разлога топикализује, најчешће путем његовог претварања у категоризациону одредбу за тематизовани семантички објекат у саставу именског предиката (Алановић 2009: 127), нпр.: *Овај злочин је предмет испраће федералне полиције наспрам Федерална полиција испражује овај злочин*. Међутим, у

српским конструкцијама са глаголом *шребати* могући је и други начин лексичке пасивизације, када долази до тематизације логичког објекта, а глаголски облик, притом, остаје аналоган облику активне дијатезе, нпр. *Ивану шребају нове циљеле*. Таквом лексичком пасиву одговара обележена конструкција активне дијатезе са тематизованим логичким субјектом – носиоцем стања уз исти глаголски облик, али очекивану промену лица и броја с обзиром на конгруенцију глаголског облика у предикату са именицом на позицији синтаксичког субјекта: *Иван шреба нове циљеле*.

На сличан начин се могу тумачити и конструкције са глаголима стања и тзв. таутолошким објектом, у којима долази до тематизације синтаксичког објекта-каузатора стања: *Брине ме група брија* наспрам *Друћу брићу бринем*, *Мучи ме ша мука одавно* наспрам *Одавно мучим шу муку*. Могло би се рећи да су такве конструкције са маркираном активном дијатезом и тзв. лексичким пасивом ретки примери утицаја категорије стања на семантику глагола чији је облик у конструкцији пасивне дијатезе хомонимичан облику активне дијатезе, а пасивни однос у целини је исказан синтаксички – путем померања објекта на позицију субјекта. На тај начин категорија стања у српском језику утиче на обличку парадигму одговарајућих глагола, у којој долази до дијатезне изофункционалности појединих облика.

Вид и стање, са своје стране, одређују парадигму временских облика. Грамема свршеног вида у украјинском језику блокира грамему садашњег времена, а у српском – имперфекта.

Код глагола у конструкцијама пасивне дијатезе у оба језика долази до хомонимије темпоралних облика, на пример, облик пасива плусквамперфекта може у српском језику бити подударан са пасивом перфекта (*био је најрављен*) или пасивом имперфекта (*беше дозиђиван*), док се у украјинском језику грамема пасивног плусквамперфекта традиционално не издваја иако би се могла издвојити на функционлној основи. Ради се о облику пасива који је хомонимичан облику пасива прошлог времена, али има функције које су типичне за плусквамперфект, нпр. *Школа була побудована: PRET.PASS в 1993 році* наспрам *Школа вже була побудована: PPF.PASS, коли ми переїхали в цей район* (в. о томе више у Попович 2017). У српском језику ситуација је аналогна, исти облик може вршити функцију пасива перфекта и плусквамперфекта, у зависности од контекста (Пипер 2013: 400–401), уп.: *Школа је била назидана: PRF.PASS 1993; Школа је већ била назидана: PPF.PASS кад смо се доселили у тај крај*. На тај начин категорија стања утиче на категорију времена у оба језика, ширећи функције темпоралних облика, са једне стране, и сужавајући њихову обличку парадигму путем блокирања облика који би били специјализовани само за једну функцију.

Вид утиче на дијатезу. У оба разматрана језика пасивни партиципски облик се прототипично се гради од глагола свршеног вида, нпр.: *Ваш іредлої је размоішрен јуче; Ваш іредлої биће размоішрен суішра*, односно о украјинском језику: *Вашу пропозицію розглянуто вчора; Вашу пропозицію буде розглянуто завтра*, док се тзв. глаголски или заменички (у српском језику) пасив претежно гради од глагола несвршеног вида, нпр.: *Ваш іредлої се размаішра/ размаішрао/ размаішраіће се на сасішанку ексієраіша*, односно у украјинском језику: *Ваша пропозиція розглядається/розглядалась/розглядатиметься на зборах фахівціями*.

У последње време украјински лингвисти инсистирају на томе да се из парадигме пасива изоставе пасивни глаголски облици са постфиксом *-ся* који се граде од прелазних глагола несвршеног вида (Городенська 2004: 243). Такво мишљење, ипак, пориче језичка пракса која потврђује да су конструкције са глаголским пасивом распрострањене у савременом украјинском језику. Слажемо се са оним лингвистима који сматрају да граматика треба да региструје и категоризује језичке појаве, а не инсистира на норми која се супроставља пракси (Пешковский 2010: 4). Одсуство у парадигми пасива глагола на *-ся*, са неутралисаном прелазношћу, сужава темпоралну зону пасива у украјинском језику будући да спречава изражавање актуелног презента приликом трансформисања семантичке улоге Пацијенса у Агенс, уп.: *Це питання досліджується науковцями* (овај проблем се истражује сада, у тренутку док траје исказ, актуелни презент). Конструкција са партиципом, нпр. *Хустка вишивана дівчатами* (Городенська 2004: 243), такво темпорално значење не може пренети, већ изражава радњу која се асоцира са планом прошлости или садашњег неактуелног, уп.: *Хустка колись/часто вишивана дівчатами*. Неопходно такође истаћи да је конструкција пасивне дијатезе у украјинском језику, као и у српском, претежно двочлана, са непопуњеном позицијом логичког субјекта (Городенська 2004, 243). Управо у двочланим конструкцијама глагол пасивне дијатезе на *-ся* представља веома распрострањену појаву у украјинском језику, уп. *обід вариться, школа будується, врожай вирощується* итд.

Сврставање свих пасивних конструкција у украјинском језику у конструкције са предикатима резултативног стања (Городенська 2004, 243) такође не сматрамо сврсисходним, јер у украјинском језику, као и у осталим словенским, постоје групе глагола од којих се може градити пасив искључиво са акционалним значењем (Храковский 1991: 150). Партиципи који су изведени од таквих глагола не могу се спајати са темпоралним одредбама *давно; все ще; ще не; вже; з ранку; до обіду; часто; рідко* итд., које можемо сматрати својеврсним аналитичким показатељима резултативног значења глаголског облика (Недялков, Яхонтов 1983: 5–41).

Са друге стране, постојање пасивних конструкција са значењем „конативног” или „проксималног” антирезултатива (Плунгян 2001), у оним случајевима када резултат планиране контролисане или започете неконтролисане радње није постигнут из различитих разлога, уп.: *ручак је скоро скуван*, (укр.) *обід майже зварений* (конативни антирезултатив); *їєсма је скоро заборављена*, (укр.) *пісня майже забута* (проксимални антирезултатив) итд., као и са значењем анулираног резултата, нпр.: *он је био осуђен, а затим ослобођен*, (укр.) *він був засуджений, а потім помилуваний* итд., такође убедљиво сведоче да у пасивној дијатези осим аспектуалних (у ширем схватању) показатеља резултативног и акционалног пасива треба издвајати и темпоралне који би указивали на њихову апсолутну или релативну темпоралну оријентацију.

Узајамну условљеност глаголских грамема вида, стања и времена у украјинском и српском језику илустроваћемо помоћу прегледних табела.

Табела 1. Узајамна условљеност глаголских грамема у украјинском језику

Активна дијатеза		
Време	Несвршени вид	Свршени вид
Садашње	<i>пиш-у, -еш, -е, -емо, -ете, -уть</i>	?
Прошло	<i>писав, -ла, -ло, -ли</i>	<i>написав, -ла, -ло, -ли</i>
Плусквам-перфект	<i>був, -ла, -ло, -ли писав, -ла, -ло, -ли</i>	<i>був, -ла, -ло, -ли написав, -ла, -ло, -ли</i>
Будуће	<i>буду, -еш, -е, -емо, -ете, -уть писати писатиму, -меш, -ме, - мемо, -мете, -муть</i>	<i>напишу, -еш, -е, -емо, -ете, -уть</i>

Пасивна дијатеза				
Време	Несвршени вид		Свршени вид	
	Глаголски пасив	Партиципски пасив	Глаголски пасив	Партиципски пасив
Садашње	замовчується, замовчуються	+ замовчу- ваний, -а, -е, -і	+ напи- шеться, -уться	написаний, -а, -е, -і
Прошло	замовчувався, -лась, -лось, -лись	+ був, -ла, -ло, -ли за- мовчуваний, -а, -е, -і	+ написався, -лась, -лось, -лись	був, -ла, -ло, -ли написаний, -а, -е, -і
Плусквाम- перфект	?? був, -ла, -ло будувався, -лась, -лось, + були будувались	?	?? був, -ла, -ло побуду- вався, -лась, -лось + були побуду- увались	?
Будуће	буде, -уть за- мовчуватися замовчувати- меться, -муться	+ буде замовчува- ний, -а, -е, + бу- дуть замов- чувані	+ напи- шеться + напи- шуться	буде написа- ний, -а, -е, будуть написані
Пасивна дијатеза (безлични глаголски облик)				
Садашње	+ писано		написано	
Прошло	+ було писано		було написано	
Плусквам- перфект	?		?	
Будуће	+ буде писано		буде написано	

Табела 2. Узајамна условљеност глаголских грамема
у српском језику

Активна дијатеза		
Време	Несвршени вид	Свршени вид
Презент	<i>зидам, -ш, -ѓ, -мо, -џе, -ју</i>	<i>назидам, -ш, -ѓ, -мо, -џе, -ју</i>
Перфект	<i>сам, си, је зигао, -ла, -ло смо, сџе, су зидали, -ле, -ла</i>	<i>сам, си, је назигао, -ла, -ло смо, сџе, су назидали, -ле, -ла</i>
Аорист	<i>+ зигах, -ѓ, -ѓ, -смо, -сџе, -ше</i>	<i>назигах, -ѓ, -ѓ, -смо, -сџе, -ше</i>
Имперфект	<i>виђах, -ше, -ше, -смо, -сџе, -ху</i>	–
Плусквам-перфект	<i>био, -ла, -ло сам, си, је зигао, -ла, -ло били, -ле, -ла смо, сџе, су зидали, -ле, -ла</i>	<i>био, -ла, -ло сам, си, је назигао, -ла, -ло били, -ле, -ла смо, сџе, су назидали, -ле, -ла</i>
	<i>бех/бејах, беше/бејаше зигао, -ла, -ло бесмо/бејасмо, бесте/бејасте, беху/бејаху зидали, -ле, -ла</i>	<i>бех/бејах, беше/бејаше назигао, -ла, -ло бесмо/бејасмо, бесте/бејасте, беху/бејаху назидали, -ле, -ла</i>

Футур I	<i>ћу, ћеш, ће, ћемо, ћеће, ће зидати</i>		<i>ћу, ћеш, ће, ћемо, ћеће, ће назидати</i>	
Футур II	<i>кад будем, будеш, буде зидео, -ла, -ло кад будемо, будете, буду зидали, -ле, -ла</i>		<i>кад будем, будеш, буде назидео, -ла, -ло кад будемо, будете, буду назидали, -ле, -ла</i>	
Пасивна дијатеца				
Време	Несвршени вид		Свршени вид	
	Глаголски пасив	Партиципски пасив	Глаголски пасив	Партиципски пасив
Презент	<i>зид се зидају се</i>	? бива зидан, -а, -о бивају зидани, -е, -а увек буде зидан, -а, -о увек буду зидани, -е, -а	када се назиде, -ју	? бива назидан, -а, -о бивају назидани/-не/ -на увек буде назидан, -а, -о увек буду назидани, -е, -а
Перфект	<i>зидео, -ла, -ло се зидали, -ле, -ла се</i>	<i>је зидан, -а, -о су зидани, -е, -а</i>	<i>+ назидео, -ла, -ло се + назидали, -ле, -ла су се</i>	<i>је назидан, -а, -о су назидани, -е, -а</i>
Аорист	<i>+ зид се + зидаше се</i>	<i>+ би зидан, -а, -о + беше зидани, -е, -а</i>	<i>+ назиде се + назидаше се</i>	<i>би назидан, -а, -о беше назидани, -е, -а</i>
Имперфект	<i>зидаше се зидашу се</i>	<i>беше/бејаше зидан, -а, -о беху/бејашу зидани, -е, -а</i>	—	—

Плусквам-перфект	био, -ла, -ло се зигао, -ла, -ло били, -ле, -ла се зигали, -ле, -ла	био, -ла, -ло је зиган, -а, -о били, -ле, -ла су зигани, -е, -а	+ био, -ла, -ло се назигао, -ла, -ло + били, -ле, -ла су се назигали, -ле, -ла	био, -ла, -ло је назиган, -а, -о били, -ле, -ла су назигани, -е, -а
	беше/бејаше се зигао, -ла, -ло беху/бејаху се зигали, -ле, -ла	беше/бејаше зиган, -а, -о беху/бејаху зигани, -е, -а беше/бејаше био, -ла, -ло зиган, -а, -о беху/бејаху били, -ле, -ла зигани, -не, -на	+ беше/бејаше се назигао, -ла, -ло + беху/бејаху се назигали, -ле, -ла	беше/бејаше назиган, -а, -о беху/бејаху назигани, -е, -а беше/бејаше био, -ла, -ло назиган, -а, -о беху/бејаху били, -ле, -ла назигани, -е, -а
Футур I	ће се зигаџи	биће зиган, -а, -о, -и, -е, -а	+ ће се назигаџи	биће назиган, -а, -о, -и, -е, -а
Футур II	кад се буде зигао, -ла, -ло кад се буду зигали, -ле, -ла	кад буде зиган, -а, -о кад буду зигани, -е, -а кад буде био, -ла, -ло зиган, -а, -о кад буду били, -ле, -ла зигани, -е, -а	+ када се буде назигао, -ла, -ло + када се буду назигали, -ле, -ла	када буде назиган, -а, -о кад буду назигани, -е, -а када буде био, -ла, -ло назиган, -а, -о кад буду били, -ле, -ла назигани, -е, -а

Из наведених табела следи да грамеме свршеног вида блокирају реализацију презента у украјинском језику, односно имперфекта у српском. Грамема пасивне дијатезе блокира реализацију плусквамперфекта у украјинском језику, која се традиционално у граматицама не издваја. Пасивне грамеме презента у српском језику су могуће само за нереперенцијално употребљене глаголе (*бива испишан, увек буде одликован*), док садашње резултативно значење, у складу са тумачењем српских граматицара, реализује партиципски пасив перфекта (*је назидан*).

У оба језика глаголски пасив који је настао од глагола свршеног вида представља маркиран облик (што је у табели обележено знаком +). Имају сужену сферу употребе и облици српског аориста несвршеног вида, док су у пасиву такви облици дискутабилни, тј. несвршени вид и пасивна дијатеза заједно блокирају грамему аориста у српском језику.

Треба обратити пажњу и на то да су украјински партиципски пасивни облици који су настали од глагола несвршеног вида такође маркирани, за разлику од аналогних српских облика, они имају сужену сферу употребе² или изражавају додатна аспектуална значења. Рецимо, безлични предикативни облици на *-но, -шо* од основа глагола несвршеног вида изражавају итеративно или генеричко хабитуално значење, указују на трајну понављању радњу, тј. имају значење које у другим словенским језицима, па и у српском, прототипично реализује имперфект, уп.: *Птоломей Єпіфан заборонив вивіз папірусу, на якому тоді писано* (Павло Загребельний, *Диво*).

Са друге стране, код украјинских пасивних глагола несвршеног вида у презенту и футуру (*цей факт замовчується, замовчуватиметься, буде замовчуваний* итд.) и пасивних партиципа од глагола свршеног вида у футуру (*лист буде написаний; листи будуть написані* итд.) редукована је парадигма лица јер се ти пасивни облици претежно користе у облику 3. лица једн./мн. С обзиром на чињеницу да се у њима на позицији синтаксичког субјекта налази логички објекат на којем се врши радња, он је претежно инаниматан, што и условљава сведеност парадигме лица у пасиву на овај облик.

На основу реченог можемо закључити да категорију стања у украјинском језику одређују семантика лексеме (пасивна дијатеза постоји само у конструкцијама са прелазним глаголима) и глаголски вид. Грамема стања, са своје стране, утиче у украјинском језику на реализацију глаголских грамема времена и лица, а у српском језику – само на ка-

² Успели смо да пронађемо само један пример глаголског пасива плусквамперфекта у украјинском језику: *Замок був бугувався з 1610 по 1618 рік* (<https://uk.wikipedia.org>). Овај пример не може служити као потврда распрострањености таквог пасивног облика у украјинском језику, али сведочи о постојању у њему одговарајућег потенцијала.

тегорију лица, будући да пасивну дијатезу могу имати сви темпорални облици српских глагола (Пипер 2013: 184–185).

Као што је било речено, дијатеза одређује постојање временског облика у украјинском језику, али истовремено утиче на род и број јер од избора између семантичког субјекта или објекта на позицији синтаксичког субјекта зависи њихова реализација (Храковский 2015: 781), уп.: *Мама приготувала обід – Обід приготовлений мамою* (глагол у конструкцији активне дијатезе је женског рода, а у пасивној – мушког). Слично је и са бројем: *Дитина намалювала квіти – Квіти намальовані дитиною* (глагол у активној дијатези је у једнини, а у пасивној – у множини).

Уколико о утицају вида на време и стање, као и стања на време у српском језику можемо говорити тек условно, утицај дијатезе на лице, род и број глаголског облика у српском језику је несумњив, уп. *Мама је скувала ручак – Ручак је скуван; Дечак је насликао бродове – Бродови су насликани*.

Као што је било напоменуто, дијатеза утиче на грамеме лица у оба језика. Пасивне облике претежно користимо у 3. лицу будући да се у улози другог семантичког актанта³ већине прелазних глагола од којих градимо пасивни облик углавном јавља предмет или предметно име, а не лице, уп.: *чињеница се (била) иређушкивала/иређушкује; чињенице су се (биле) иређушкивале/ иређушкују се; писмо ће бити написано; писма ће бити написана*, односно у украјинском језику: *факти замовчується; факти замовчуються; листи буде написаний; листи будуть написані* итд. Уколико у украјинском језику дијатеза утиче на лице само у облицима садашњег и будућег времена (претеритални облици у украјинском језику имају само род, али не и лице), у српском језику дијатеза утиче на грамему лица у свим временским облицима.

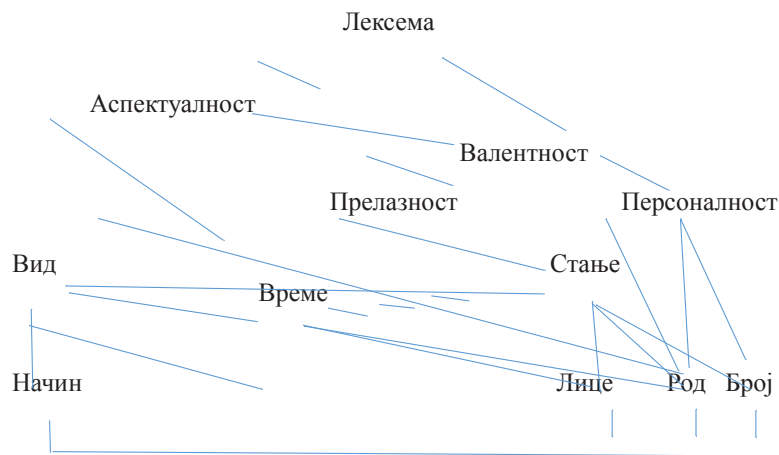
На категорију времена у украјинском и српском језику утиче и категорија начина – сва темпорална значења су присутна само у индикативу, док у императиву темпорална локализација није диференцијално обележје украјинских и српских глагола (иако гравитира будућем временском плану). У парадигми украјинског потенцијала издваја се облик тзв. плусквамперфекта условног начина (*був би знав*), тј. парадигма начина утиче на парадигму темпоралних облика ширећи је. У српском језику немамо облик потенцијала за плусквамперфект, док у украјинском он постоји (*був би ирийшов*). Облик српског футура другог, који подсећа на украјински потенцијал плусквамперфекта (*био би дошао*), за разлику од потоњег, не може функционисати у условној реченици са прошлим

³ Макросемантичку улогу другог актанта прелазног глагола прототипично одређујемо као објекат који је подвргнут радњи (*undergoer* в. Van Valin, La Polla 1997: 139–146).

иреалним условом где се у српском језику уз везник *ДА* јавља перфект, а у управној реченици потенцијал (*Да је дошао: PRF на време, не бисмо закаснили: POT у биоској*), док се у украјинском језику у условној реченици може јавити потенцијал плусквамперфекта сигналишући прошли иреални услов: *Якби була знала: PPF, була б не кохала: PPF. POT*. На тај начин сема прошлог иреалног услова блокира формирање потенцијала плусквамперфекта у српском језику, за разлику од украјинског језика.

Шематски приказ помоћи ће да се дочара комплексност узајамних односа између глаголских категорија у украјинском и српском језику.

Узајамни утицај категорија украјинског и српског глагола⁴

Категорије аспектуалности, валентности, прелазности и персоналности припадају сфери семантике глаголске лексема која на нивоу синтаксичке конструкције утиче на одговарајуће грамеме глаголског облика. У граматичке категорије сврставамо све остале полазећи од њиховог заједничког граматичког значења, које је истакнуто у самом називу категорије, као и супростављених грамема у оквиру тог значења. Грамеме могу бити изражене како облицима једне лексема, рецимо, у случају релативних обличких категорија времена, лица, начина и рода, али и посебним лексемама, у случају деривативних категорија вида и стања. Категорију стања сматрамо синтаксичко-творбеном, која обухвата различите нивое језичког система и, као што је већ било објашњено у овом

⁴ Стрелице приказују правац утицаја надређене категорије на грамеме хијерархички подређене категорије. Испрекидане линије приказују утицај категорије стања на категорију времена, који се очитује само у украјинском језику.

раду, утиче на релативне категорије лица, рода и броја у оба језика, а у украјинском језику и на категорију времена.

Категорија аспектуалности, коју у целини одређују показатељи глаголске семантике, делимично утиче на категорију валентности. Делимо мишљење лингвиста који сврставају валентност у семантичко-синтаксичко-творбене категорије које обухватају језичка средства различитих нивоа (Загнітко 2011: 249–277). Аспектуални показатељи безусловно утичу на валентност појединих глагола. Рецимо, од њих зависи подела глагола на оне са експлицитном и имплицитном прелазношћу, која се региструје полазећи од аспектуалног показатеља хабитуалности код глагола са нултим другим актантом. Хабитуалност не само преводи глаголе из једне акционалне класе у другу (Dahl 1985: 3–19; Плунгян 2009), тј. радње и процесе претвара у стање, али и одређује глаголску валентност, уп. *Писац њише роман* (*їисаїи* у овом примеру је двовалентни глагол, континуатив који изражава радњу) наспрам *Писац мноїо њише* (где је *їисаїи* једновалентни глагол који указује на стање, са генеричким хабитуалним значењем), одговарајуће у украјинском језику: *Дівчина вишиває рушник* (континуатив, радња, двовалентни глагол) и *Дівчина гарно вишиває* (генерички хабитуалис, стање, једновалентни глагол).

Реализација десне или објекатске валентности глагола, са своје стране, одређује категорију прелазности, док левострана, субјекатска, валентност утиче на категорију персоналности. Конкретно, глаголи са блокираном субјекатском валентношћу спадају у безличне, што опет ограничава реализацију грамема лица, рода, броја и начина. Парадигма безличних глагола је сведена на облик 3. лица презент-перфекта-футура у српском језику, односно презент-футура у украјинском, као и облика средњег рода у претеритима, а нема ни синтетичке облике императива, уп.: *свиће*, *свиїало је*, *свиїаће*, *свиїало би*, односно у украјинском језику: *світає*, *світатиме*, *буде світати*, *світало*, *світало б* итд.

Понуђени шематски приказ потврђује да поред релативне самосталности глаголских граматичких категорија међу њима постоји строга хијерархија. Најмање су зависне од других категорија грамема вида и начина, које су првенствено одређене семантиком глаголске лексеме (видске корелате издвајамо само код лимитативних глагола, а сви начински облици постоје само у парадигми личних глагола).

Категорија начина заузима посебно место у хијерархији глаголских категорија (в.: Мальчуков, Храковский 2015). Начин значајно утиче на категорију времена, лица и броја, а у одређеном смислу и на категорију вида јер, као што је познато, вид се у императиву неутралише са аспектуалне стране и само је комуникативно условљен. Рецимо, у српском језику имперфективни глаголски облик у императиву, по правилу, дочарава јачи илокутивни напон директива, нпр.: *оївори*, *молим їе*, *враїа*

(молба), наспрам *ошварај враћа* (наређење, није могуће употребити са формулом учтивости *молим те* ако се мисли на једнократну радњу⁵). У украјинском језику, пак, ситуација је обрнута – глагол несвршеног вида реализује у императиву мањи илокутивни напон у односу на свој свршени корелат: уп.: *заходьте до мене* и *зайди́ть до мене*. Други од наведених примера, са свршеним глаголом, је једини подесан у комуникацији надређеног са подређеним док онај са несвршеним глаголом (*заходьте*) могуће је употребити у хијерархијски необележеној комуникацији, приликом позивања у госте и сл. У појединим случајевима избор вида утиче на промену илокуције, нпр. *не зроби цього* (свршени вид, упозорење) и *не роби цього* (несвршени вид, забрана) итд. Све наведено сведочи о утицају категорије начина, конкретно императива, на вид.

На категорију стања, осим глаголске семантике која одређује реализацију објекатске валентности, утиче само вид (већ истакнута узајамна зависност између вида и избора партиципског или заменичког пасива у оба језика), док на категорију времена у украјинском језику утичу три категорије – вида, стања и начина, а у српском – начина и вида, будући да је у њему могуће издвојити све темпоралне облике у пасиву, али су облици имперфекта само несвршеног вида, док се од имперфективних глагола ретко гради аорист.

На глаголске категорије рода, лица и броја утичу све категорије осим вида. Та чињеница сведочи о подређеном статусу релативних категорија времена, лица, рода и броја у наведеној хијерархији и односно самосталности у њој деривативних категорија вида и стања.

Чињеница да су темпорални облици значајно одређени показатељима вида, стања (украјинском језику) и начина води логичком закључку да у зависности од реализације различитих грамема вида, стања и начина са мањом или већом доследношћу реализују себе одговарајући временски облици. Такви случајеви се могу посматрати посебно у сваком од језика на примеру појединих темпоралних грамема, на пример свршеног презента у оба језика, пасивног плусквамперфекта или потенцијала плусквамперфекта. Специфичност ових облика проистиче из тога што су блокирани грамемама надређених категорија. Рецимо, презент свршени као релативни темпорални облик је реализован само у српском језику (в. Танасић 1996, 2005; Войводич 1998; Попович 2015), док у украјинском имамо његову транспозицију у футур уз ретке примере очувања презентских функција у перформативној и модалној употреби (в. о томе опширније у Попович 2017). Пасивни плусквамперфект се

⁵ Из истог разлога прохибитивна илокуција се у српском језику прототипично изражава имперфективним обликом императива: *не улази, не дирај* и сл. Изузетак представљају стилски обележене Господње заповести: *не убиј, не пожели* и сл.

одликује изофункционалношћу јер га је у српском језику могуће употребити и као пасивни перфект односно имперфект, у зависности од контекста уп.: *Они су били осуђени: PRF.PASS на смрти* и *Они су били осуђени: PPF.PASS, а после рехабилитовани* (в.: Пипер 2013: 400–401); *Куће беху зидане: IMP.PASS гујо* (в.: Станојчић, Поповић 2000: 127) и *Куће беху зидане: PPF.PASS, али се њихова трагња никад није завршила*. У оба језика тај облик пасивне дијатезе могуће је одредити само на основу његових функција, тј. он мора обележавати ситуацију која је на неки начин осујећена, те није дошло до њеног очекиваног развоја или резултата. Потенцијал плусквамперфекта, као што је већ било наведено, постоји само у украјинском језику где је резервисан за изражавање прошлог иреалног услова у протази условне реченице, док се у српском језику тај облик не јавља будући да је блокиран грамомом начина.

Списак скраћеница

- IMP – имперфект
 N_{Acc} – акузатив
 N_{Nom} – номинатив
 PASS – пасивна дијатеза
 POT – потенцијал
 PRET – претерит
 PRF – перфект
 PPF – плусквамперфект
 V_{pass -но, -то} – безлични пасивни облик на *-но, -то*
 V_{fin} – променљиви глаголски облик активне дијатезе

Литература

- Алановић М. *Лексичко-синтаксичка средства пасивизације*, Научни састанак слависта у Вукове дане. Развојни процеси и иновације у српском језику, 2009, 38, 1, 123–135.
- Алексијенко Л. А. Дјеслово // Л. А. Алексијенко, О. М. Зубань, И. В. Козленко, *Сучасна украјинська літературна мова. Морфологія*. За ред. А. К. Мойсијенка. Кијв: Знання, 2013, 369–448.
- Бондарко А. В. *Теория значения в системе функциональной грамматики*. На материале русского языка. Москва: РАН. Институт лингвистических исследований, 2002.
- Вихованець І. Р. *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Кијв: Наукова думка, 1988.
- Войводић Д. *Русский и сербско-хорватский перфективный презент в сопоставительном аспекте*, Зборник Матице српске за славистику, 1988, 54–55, 119–147.

- Городенська К. Г. *Теоретична морфологія української мови* // І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2004.
- Жовтобрюх М. А. *Дієслово* // М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик, *Курс сучасної української літературної мови: підручник для ф-тів мови і літ-ри пед. ін-тів*. Вид. 3. Ч. І. Київ: Вища школа, 1972, 337–392.
- Загнітко А. П. *Теоретична грамаіка сучасної української мови*. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ДонНУ, 2011.
- Мальчуков А. Л., Храковский В.С. *Наклонение во взаимодействии с другими категориями: опыт типологического обзора*, Вопросы языкознания, 2015, 6, 9–32.
- Мельчук И. А. *Определение категории залога и исчисление возможных залогов: 30 лет спустя* // 40 лет Санкт-Петербургской типологической школе. Сб. статей. Ред. В.С. Храковский и др. Москва: Знак, 2004, 286–314.
- Недялков В.П., Яхонтов С.Е. *Типология результативных конструкций (результатив, статив, пассив, перфект)*. Ленинград: Наука, 1983, 5–41.
- Пешковский А. М. *Объективная и нормативная точка зрения на язык*. Москва: Либроком, 2010.
- Пипер 2013: Пипер П. *Нормајшвна грамајшкa српској језика* // П.Пипер, И. Клајн. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Плунгян В. А. *Антирезультатив: до и после результата* // *Глагольные категории*. Исследования по теории грамматики. Выпуск 1. Ред. В. А. Плунгян. Москва: Гнозис, 2001. 50–88.
- Плунгян В. А. *Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира*. Москва: РГГУ, 2011.
- Плющ М. Я. *Грамаіка української мови у 2 ч. Ч. І: Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Київ: Вища школа, 2005.
- Поповић Љ. *Контрaсјивна грамајшкa украјинској и српској језика: шаксис и евиденцијалност*. Београд: САНУ, 2014.
- Попович Л. *Настоящее историческое глаголов несовершенного и совершенного видов в таксисных конструкциях сербского языка* // *The Aspectual Semantic Zone: Typology of Systems and Scripts of Diachronic Progresses. The fifth Conference of the International Commission on Aspectology of the International Committee of Slavists, November 13-15, 2015*. Mitsushi Kitajo (ed.). Kyoto: Tanaka Print (Kyoto Sangyo University), 2015, 213–220.
- Попович Л. *Про взаємодію дієслівних категорій та часові форми в українській мові* // *Грамаічні студії*. Ред. А.П.Загнітко та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017, Вип. 3, 47–58.
- Русанівський В. М. *Стан* // *Українська мова. Енциклопедія*. Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2000, 591.
- Станојчић Ж., Поповић Љ. *Грамајшкa српскоја језика*. Београд, 2000.
- Танасић С. *Презент у савременом српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1996.

- Танасић С. Синтакса глагола // П. Пипер и др. *Синтакса савременога српског језика, Простор реченица*. Ред. М. Ивић. Београд, Нови Сад: САНУ, Матица српска, 2005, 345–469.
- Храковский В. С. Взаимодействие грамматических категорий глагола: опыт анализа, *Вопросы языкознания*, 1990, 5, 18–36.
- Храковский В. С. *Грамматические категории глагола: опыт теории взаимодействия // Межкатегориальные связи в грамматике*. Отв. ред. А. В. Бондарко. СПб.: Дмитрий Буланин, 1996, 22–43.
- Храковский В. С. Русский глагол: иерархия грамматических категорий // У простору лингвистичке славистике. *Зборник научних радова поводом 65 година животоа академика Предрага Пићера*. Ур. Љ. Поповић и др. Београд: Филолошки факултет, 2015, 777–798.
- Dahl Ö. *Tense and aspect systems*. Oxford: Blackwell, 1985.
- Van Valin R. D. Jr., La Polla R. J. *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge: CUP, 1997.

Ljudmila Popovic

ON THE INTERACTION OF VERB CATEGORIES IN UKRAINIAN AND
SERBIAN LANGUAGES

Summary

The interdependence of grammatical categories in Ukrainian and Serbian languages has been considered. The hierarchy of grams has been depicted. The influence of aspect, diathesis and mood on tense category has been shown through different examples.

Key words: grammatical category, gram, aspect, diathesis, mood.